

Нельзя утверждать, что сегодня описания древних рукописей в рамках восточнославянского ареала не создаются и не публикуются. Крупные библиотеки Москвы и Санкт-Петербурга периодически публикуют как сами описания, так и обзоры своих фондов [2, с. 40].

ЛІТЕРАТУРА

1. Смоленский, С. ● собрании русских древнепеческих рукописей в Московском Синодальном училище церковного пения: (Краткое предварительное сообщение) / С. Смоленский. – СПб. : тип. М. Д. Рудометова, 1899.

2. Ясиновський, Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолі 16–18 століть : каталог І кодикологічно-палеографічне дослідження / Ю. Ясиновський ; ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України. – Львів : Місіонер, 1996. – 521 с.

An important role in the history of the formation of the professional musical art of Belarus is played by handwritten monuments that recorded all the changes – writing, singing traditions, genre preferences, manufacturing techniques, structure, existence, etc. The study of the irmoloy domestic tradition allows us to affirm the originality of the singing manuscripts, the need for studying and careful preservation of manuscripts.

Цітавец А.І. (Мінск)

АСАБЛІВАСЦІ ДЭКАРАТЫЎНАГА АФАРМЛЕННЯ БЕЛАРУСКІХ КІРЫЛІЧНЫХ ВЫДАННЯЎ ПЕРШАЙ ЧВЭРЦІ XVII ст. (ПА ФОНДАХ ЦЭНТРАЛЬНАЙ НАВУКОВАЙ БІБЛІЯТЭКІ ІМЯ ЯКУБА КОЛАСА НАЦЫЯНАЛЬНАЙ АКАДЭМІІ НАВУК БЕЛАРУСІ)

У кнігазборы Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (далей ЦНБ НАН Беларусі) захоўваецца пяць асобнікаў чатырох віленскіх выданняў: два выйшлі ў Лявона Кузьміча Мамоніча, два – у Віленскім брацтве Святога Духа. У друкарні Л.К. Мамоніча былі выдадзены Трыёдз Пасная 1609 г., і так званае Евангелле «з сігнатурамі»¹, што выйшла ў канцы 1610-х – пачатку 1620-х гг. [5; 16].

Лявон Мамоніч атрымаў у спадчыну самы вядомы ў Вялікім Княстве Літоўскім выдавецкі дом Лукі і Кузьмы Мамонічаў, які выконваў па сутнасці функцыю дзяржаўнага выдавецтва. Падпарадкоўваючыся рэаліям таго часу, ён перайшоў ва ўніяцтва, але прагматычны «прадпрымальнік» не жахаўся губляць устаноўленыя яшчэ бацькам і дзядзькам трывалыя сувязі з рынкам праваслаўнай літаратуры ў Маскве.

¹ Сігнатура – парадкавы нумар, які ставіцца на першай старонцы кожнага друкаванага аркуша сшытка выдання для правільнай падборкі аркушаў пры камплектаванні кніжнага блока. У кнігах кірылічнага друку выкарыстоўваліся кірылічныя лічбы.

Для продажу ў Маскву прызначаліся значныя часткі накладу прадстаўленых у кнігазборы ЦНБ НАН Беларусі Трыёдзі Паснай 1609 г. і Евангелля [канца 1610-х – пачатку 1620-х гг.]. Абодва выданні – перадрукі больш ранніх, падобныя ўзнаўленні былі характэрныя для практычнай дзейнасці Мамонічаў. Трыёдзь Пасная 1609 г. з’яўляецца перадрукам маскоўскай Трыёдзі Паснай 1589 г. Андроніка Нявежы з некаторымі адметнасцямі. У віленскай копіі лічбавыя сігнатуры замененыя на літарныя, адсутнічаюць тэксты «Жыцця Марыі Егіпецкай» і «Аповесці аб нашэсці персаў на Царград» [6, с. 213; 8, № 50]. У адным з асобнікаў ЦНБ НАН Беларусі (К16–16/Ср140) тэксты «Жыцця Марыі Егіпецкай» і «Аповесці аб нашэсці персаў на Царград» дапісаныя адным з уладальнікаў, верагодна, стараабрадцам [2].

Евангелле «з сігнатурамі» з пазначанай у выхадных звестках датой «1600» г. лічыцца «фальсіфікатам», так як у рэчаіснасці было выдадзена на мяжы 20–30-х гг. XVII ст. Упершыню на гэты факт указаў Э. Лауцявічус, вызначыўшы, што выданне з’явілася ў 1610–1624 гг. [1; 12, с. 15–16, 157]. Аналіз філіграней асобніка ЦНБ НАН Беларусі пацвярджае назіранні даследчыкаў [10, № 20]. Евангелле «з сігнатурамі» (як і выдадзенае раней Евангелле «без сігнатур») было скапіравана з Евангелля 1575 г., надрукаванага Пятром Мсціслаўцам.

З друкарні Віленскага брацтва Святога Духа выйшлі ў свет два выданні Новага Запавету з Псалтыром, адно ў Еўі (1611), другое ў Вільні (1623). Брацкі кнігадрук адыграў важную ролю ў развіцці беларускай культуры. Выданне кнігі было абцяжарана забаронай Жыгімонта III набываць і прадаваць кнігі антыўрадавай накіраванасці, выдадзеныя ў віленскай праваслаўнай друкарні Святога Духа. Друкарня з Вільні пераехала ў Еўе (сучасны г. Вевіс, Літва) у маёнтка Багдана Агінскага [15]. Там быў надрукаваны Новы Запавет з Псалтыром (4°) – тоўсты зборнік у 611 аркушаў з іх памерам 148 Ч 96 мм., дзе было сабрана ўсё, што трэба падарожным людзям для адпраўлення богаслужэння [8, № 51].

Другое выданне Новага Запавету з Псалтыром выйшла ўжо пасля вяртання друкарні ў Вільню. Яно было таксама прызначана для падарожнага ўжывання і выдадзена яшчэ меншым фарматам за папярэдняе – 8° (607 аркушаў памерам 146 Ч 91 мм) [8, № 68]².

Нам падалося цікавым прасачыць выкарыстанне элементаў дэкаратыўнага афармлення старадрукаў, у тым ліку ламбардаў³. З чатырох беларускіх выданняў першай чвэрці XVII ст. у калекцыі ЦНБ НАН Беларусі ламбарды чырвонага і чорнага друку выяўлены ў двух – Трыёдзі Паснай (Вільня, 1609) і Евангеллі (Вільня, [канец 1610-х – пачатак 1620-х гг.]) [5; 16]. Кнігазнаўцы не надаюць належнай увагі ламбардам, у зводных каталогах В.І. Лукьяненкі і А.А. Гусевай

² Памеры аркушаў дадзены паводле асобнікаў акадэмічнай бібліятэкі.

³ Ламбард – выпягнутая вялікая літара (пераважна кінаварная), якая выступае за поле наборнай паласы і выкарыстоўваецца для рубрыкацыі тэксту. У адрозненне ад ініцыялаў, размешчаных на пачатку асноўных раздзелаў, ламбарды змяшчаюць для вылучэння другарадных, больш дробных частак тэксту. Яны падобныя на вялікія літары, але больш выпягнуты ў вышыню, для іх ўпрыгажэння дадаваліся росчырккі-завіткі. Адбітак вырабляўся з драўлянай дошкі, часам дзвюх (адна з выявай літары, другая з аздабленнем). Ламбарды маглі друкавацца і з літых формаў.

наяўнасць ламбардаў у гэтых выданнях не пазначана, не зарэгістраваны ламбарды ў гэтых кнігах у каталозе кірылічных выданняў Нацыянальнай бібліятэкі Украіны імя У.І. Вярнадскага [3, № 170; 7, № 142; 8, № 50]. У каталозе «Кніга Беларусі» ламбарды ў Евангеллі (Вільня, [канец 1610-х – пачатак 1620-х гг.]) таксама не зафіксаваны, але зарэгістраваны ў Трыёдзі Паснай (Вільня, 1609) без пазначэння колькасці і месцазнаходжання [11, № 56, 69].

Як адзначалася раней, віленскае выданне з’яўляецца перадрукам маскоўскай Трыёдзі Паснай 1589 г. Наяўнасць ламбардаў у Трыёдзі Паснай 1589 г. таксама не зафіксавана ў каталогах [3, № 109; 9, № 220]. Але яны ёсць, нам падалося цікавым параўнаць ламбарды ў маскоўскім і віленскім выданнях.

Колькасць ламбардаў у віленскім выданні ў параўнанні з маскоўскім скарачана. У асобніку маскоўскай Трыёдзі Паснай, што захоўваецца ў ЦНБ НАН Беларусі, было выяўлена 50 ламбардаў з упрыгажэннямі, адціснутых з 9 дошак⁴, у асобніку віленскай – 11 ламбардаў адной літары «С»⁵ [16; 17]. Ламбард «С» з упрыгажэннем у выглядзе «галінак», накіраваных у розныя бакі, у маскоўскім выданні мае памер – 49 Ч 10 мм, а ў віленскім – на 10 мм болей – 58 Ч 11 мм / 59 Ч 12 мм. У экзэмпляры маскоўскага выдання зафіксавана таксама 47 ламбардаў без упрыгажэнняў з 8 дошак⁶, у віленскім – 36 ламбардаў з 9 дошак⁷.

Размяшчэнне некаторых ламбардаў не супадае: у маскоўскім выданні на арк. 232 – 2 ламбарды («С» з упрыгажэннем і «П» без упрыгажэння), а ў віленскім на арк. 232 ламбардаў няма, на іх месцы вялікія літары. А некаторыя ламбарды размешчаны на адных і тых жа аркушах і радках у маскоўскім і віленскім выданнях. Напрыклад, ламбард «И» памерам 33 Ч 7 мм знаходзіцца на перадапошнім радку арк. 407 адв. віленскага выдання, як і ламбард «И» памерам 30 Ч 6 мм маскоўскага. Размяшчэнне ламбарда на перадапошнім радку няўдае, так як ламбард значна апускаецца на ніжняе поле. Калі ў маскоўскім выданні ламбард высоўваецца на 11 мм на ніжняе поле, то ў віленскім апускаецца ніжэй за тэкст на 23 мм. У Трыёдзі Паснай 1609 г. сустракаюцца коса аддрукаваныя ламбарды (ламбард «И» на арк. 407 адв.), а таксама перавернутыя зверху ўніз (ламбард «Н» на арк. 209, 238). Ламбарды маскоўскага выдання больш зграбныя і аддрукаваныя больш якасна.

У Евангеллі канца 1610-х – пачатку 1620-х гг., скапіраваным з Евангелля 1575 г., ламбардаў усяго чатыры («И», «Е», «Л», «Е»), яны выкарыстаны для

⁴ 1) «В» (47 Ч 8 мм); 2) «Т» (45 Ч 8 мм); 3) «Т» (55 Ч 16 мм); 4) «И» (50 Ч 6 мм); 5) «Р» (52 Ч 8 мм); 6) «Н» (45 Ч 7 мм); 7) «О» (39 Ч 10 мм); 8) «М» (32 Ч 12 мм); 9) «С» (49 Ч 10 мм).

⁵ Ламбард друкаваўся, верагодна, з дзвюх дошак: 1) (58 Ч 11 мм) – арк. 124 адв., 183 адв., 190 адв., 197, 202 адв., 209 адв.; 2) (59 Ч 12 мм) з дадатковымі элементамі злева, літара менш выгнутая: 225 адв. (чорны друк), 327 адв., 358 адв., 390 адв., 399 адв. (чорны друк).

⁶ 1) «А» (33 Ч 9 мм); 2) «Т» (20 Ч 9 мм); 3) «П» (27 Ч 6 мм); 4) «С» (26 Ч 7 мм); 5) «Б» (14 Ч 6 мм); 6) «Г» (33 Ч 12 мм); 7) «Ж» (25 Ч 9 мм); 8) «И» (30 Ч 6 мм).

⁷ 1) «Н» (30 Ч 9 мм); 2) «И» (24 Ч 6 мм); 3) «И» (33 Ч 7 мм); 4) «В» (23 Ч 6 мм); 5) «В» (30 Ч 7 мм); 6) «Г» (20 Ч 8 мм); 7) «Т» (20 Ч 9 мм); 8) «М» (25 Ч 9 мм) – арк. 293; 9) «Ж» (25 Ч 10 мм).

рубрыкацыі прадмоў да Евангелля ад Матфея, Марка, Лукі і Іаана. Яны знаходзяцца на тых жа аркушах на тых жа месцах і вельмі падобныя, але выглядаюць менш якасна. Па памерах яны на некалькі міліметраў больш ламбардаў з Евангелля 1575 г., абрыс іх падобны за выключэннем некаторых нюансаў: наяўнасці дыякрытычнага знака над літарай «И»⁸, дробных дэталей упрыгажэння літар [4; 5]⁹.

Усе ламбарды ў выданні 1575 г. выкананы прыгожа, стыльна, дакладна, выверана, узгоднена, на высокім прафесійным узроўні. У Евангеллі [канца 1610-х – пачатку 1620-х гг.] адбіткі зроблены неахайна: яны нераўнамерна афарбаваныя, ламбард «Л» налязіць на чацвёрты радок тэксту [5, арк. 171 (II)].

Мяркуючы аб якасці друку ламбардаў у асобніках Трыдзці Паснай 1609 г. і Евангелля [канца 1610-х – пачатку 1620-х гг.], у друкарні Лявона Мамоніча на той момант імкнуліся перш за ўсё да камерцыйнай выгады і не вельмі клапаціліся пра прыгажосць афармлення выдання.

Асобнікі выданняў Новага Запавету з Псалтыром (Еўе, 1611; Вільня, 1623), што захоўваюцца ў ЦНБ НАН Беларусі, няпоўныя, складаюцца ў асноўным з Апостала¹⁰, ламбардаў у іх няма [13; 14]. Для дэкаратыўнага афармлення еўеўскага выдання часткова былі выкарыстаны старыя віленскія дошкі, выразаныя яшчэ ў XVI ст., з іх былі адціснуты выявы святых, чатыры застаўкі, чатыры канцоўкі і большасць ініцыялаў. Застаўкі былі разлічаныя на выданне фарматам 8° і 12°, таму іх прыйшлося расцягваць наборнымі ўпрыгажэннямі. Частку элементаў дэкаратыўнага афармлення гравіравалі зноўку [8, № 51].

Гравюры, надрукаваныя з дошак Новага Запавету з Псалтыром (Вільня, 1596), выкананыя ў стылі Пятра Мсціслаўца [18, с. 109]. У няпоўным асобніку акадэмічнай бібліятэкі было выяўлена 3 гравюры з 2-х дошак: 1) Лука (120 Ч 69 мм) – арк. [12] адв. (IV); 2) Іаан (123 Ч 70 мм) – арк. 20 адв., 160 адв. (V) [14]. Гравюры з выявай апостала Іаана не пазначаныя ў зводным каталозе «Кніга Беларусі» [11, № 71].

У віленскім выданні 1623 г. была выяўлена значная колькасць ініцыялаў, адціснутых з дошак еўеўскага выдання 1611 г.: «Б» (9 Ч 9 мм), «С» (15 Ч 10 мм), «И» (15 Ч 10 мм), «М» (15 Ч 10 мм) і інш. [13]¹¹. Пры вывучэнні ініцыялаў асобніка акадэмічнай бібліятэкі быў выяўлены дэфект друку, які не быў раней пазначаны ў бібліяграфіі: ініцыял «Е» (15 Ч 10 мм) быў выкарыстаны замест «С»: «Его ради, азъ Павелъ, оузнник...» [13, арк. 360 адв. (IV)]. Апрача старых

⁸ У Евангеллі 1575 г. літара «И» з адным надрадковым знакам «придыхание» ў выглядзе коскі над пачатковай галоснай. У Евангеллі канца 1610-х – пачатку 1620-х гг. «И» з двума надрадковымі знакамі: «придыхание» з «оксней» (націскам).

⁹ У Евангеллі канца 1610-х – пачатку 1620-х гг. «Е» з дадатковай рысай у сярэдзіне літары і некаторымі адметнымі элементамі ўпрыгажэння-росчырку ў сярэдзіне. «Л» мае больш тоўсты «хвосцік-росчырк».

¹⁰ Асобнік Новага Запавету з Псалтыром (Еўе, 1611) змяшчае толькі 41% ад поўнага тэксту, асобнік Новага Запавету з Псалтыром (Вільня, 1623) змяшчае толькі 45%.

¹¹ П. Д. Скурко выявіла 18 прыкладаў выкарыстання дошак з выдання 1611 г. для друку невялікіх ініцыялаў вышынёй ад 9 да 20 мм.

дошак, для друку ініцыялаў былі выразаныя і новыя, апошнія былі зробленыя па ўзоры ўкраінскіх выданняў [8, № 68].

Фіксацыя і апісанне элементаў дэкаратыўнага афармлення нам уяўляюцца асабліва важнымі з-за адсутнасці альбома арнаментыкі беларускіх кірылічных выданняў, які б даваў уяўленне пра застаўкі, канцоўкі, ініцыялы, ламбарды беларускіх старадрукаў. Матэрыял, падрыхтаваны на падставе даследавання асобнікаў ЦНБ НАН Беларусі, спадзяемся, будзе карысным у далейшым вывучэнні дэкаратыўнага афармлення беларускіх кірылічных выданняў першая чвэрці XVII ст.

ЛІТАРАТУРА

1. **Бондар, Н.** Порівняльний аналіз філіграней вільнюських видань Євангелій 1575, 1600 та 1644 рр. як джерело з історії побутування паперу Н. Бондар // Наукові праці Нац. б-ки України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2014. – Вип. 40. – С. 295–304.
2. **Губанова, В.** Трыёўдэ посна з друкарні Мамонічаў (1609) і яе маскоўскі прататып (1589) / В. Губанова // Шосты міжнародны Кангрэс даследчыкаў Беларусі : працоўныя матэрыялы, Коўна, 7–9 кастр. 2016 г. / навук. рада: А Казакевіч (старш.) [і інш.]. – Каўнас : Vytautas Magnus University Press, 2017. – Том 6. – С. 124–128.
3. **Гусева, А. А.** Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века : сводный кат. : в 2 кн. / А. А. Гусева ; Рос. гос. б-ка ; под общ. ред. Л. И. Сазоновой. – Москва : Индрик, 2003. – Кн. 2.
4. **Евангелие.** – Вильна : Печатник Петр Тимофеев Мстиславец : Иждивением Ивана Семеновича Зарецкого, Зиновия Зарецкого, 30 марта 1575. – 418 л. : ил. Шифры: K16-18/Ср 143, K16-18/Ср239.
5. **Евангелие.** – Вильна : Типография Мамоничей, [конец 1610-х – начало 1620-х гг.]. – 406 л. : ил.
6. **Зёрнова, А. С.** Типография Мамоничей в Вильне (XVII век) А. С. Зёрнова // Книга : исслед. и материалы. – М., 1959. Типография Мамоничей в Вильне (XVII век) / А. С. Зёрнова // Книга : исслед. и материалы / Рос. кн. палата, Рос. акад. наук [и др.] ; сост. А. П. Толстяков ; редкол.: Б. В. Ленский (гл. ред.) [и др.]. – М., 1959. – Сб. 1. – С. 167–223.
7. **Издания кириллической печати XV–XVI вв. (1491–1600 гг.)** : кат. книг из собрания ГПБ / Рос. нац. б-ка ; сост.: В. И. Лукьяненко ; ред. В. М. Загребин. – СПб., 1993. – 346 с.
8. **Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVII веков /** М-во культуры РСФСР, Гос. публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина ; сост. В. И. Лукьяненко. – Ленинград : [б. и.], 1973–1975. – Вип. 2: (1601–1654 годы). – Ленинград : [б. и.], 1975. – 266 с.
9. **Кирилличі стародрукі 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського** : каталог / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; уклад.: Н. П. Бондар, Р. Е. Кисельов, за участю Т. М. Росовецької ; заг. ред. Г. І. Ковальчук. – Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2008. – 230, [1] с. : іл.
10. **Кириллические издания XVI века из коллекции Центральной научной библиотеки имени Якуба Коласа Национальной академии наук Беларуси** : каталог / Нац. акад. наук Беларуси, Центр. науч. б-ка им. Якуба Коласа ; сост.: Е. И. Титовец (отв. сост.) [и др.] ; редкол.: А. И. Груша (гл. ред.) [и др.]. – Минск : Беларуская навука, 2017. – 297 с. : ил.
11. **Кніга Беларусі, 1517–1917** : зводны кат. / Дзярж. б-ка БССР імя У. І. Леніна, БелСЭ ; склад.: Г. Я. Галенчанка [і інш.]. – Мінск, 1986. – 615 с.

12. **Лауцявичюс, Э.** Бумага в Литве в XV–XVIII веках / Э. Лауцявичюс ; пер. с лит. Ю. В. Андрияшайтите ; Археогр. комис. Акад. наук СССР, Центр. б-ка АН Литовской ССР. – Вильнюс, 1979. – 184, [4] с. : ил.
13. **Новый завет с Псалтирю.** – Вильна : типография братства святого Духа, 1623. – 607 л.
14. **Новый завет с Псалтирю.** – Евье : Типография братства святого Духа на средства Богдана Огинского, 1.8.1611. – 611 л.
15. **Скурко, П. Д.** Кнігі віленскага праваслаўнага брацтва: арэал распаўсюду, сляды чытачоў / П. Д. Скурко // VI Міжнародны кангрэс даследчыкаў Беларусі : працоўныя матэрыялы. – Каўнас : Vytautas Magnus University Press, 2017. – С. 157–161.
16. **Триодь постная.** – [Вильна : типография Леона Кузьмича Мамонича, 1609]. – 440 л. Шифры: K16–18/Ср140, K16–18/Ср155.
17. **Триодь постная.** – Москва : Печатник Андроник Тимофеев Невежа, 8 ноября 7098 [1589]. – 470 л.
18. **Шматаў, В. Ф.** Беларуская кніжная гравюра XVI–XVIII стагоддзяў / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск, 1984. – 183 с. : іл.

The article is devoted to the distinguishing characteristics of decorative design of Cyrillic books, it also gives a description of design elements that were not noted in the bibliography. Information based on the study of the copies of the Central Science Library of NAS of Belarus provides material for further research on the printing process of Belarusian Cyrillic books of the first quarter of the 17th century.

Безмацэрных Д.А. (Мінск)

ПРАЦЫ ВІЛЕНСКІХ ІНТРАЛІГАТАРАЎ ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XVII ст. У МАСТАЦКІМ АЗДАБЛЕННІ ПЕРАПЛЁТАЎ АКТАВЫХ КНІГ БРАСЛАЎСКАГА ЗЕМСКАГА СУДА

Пытанню пераплёту кніг у Беларусі ў часы Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай прысвечана дастаткова мала ўвагі, у адрозненні ад суседніх краін – Украіны, Расіі, Польшчы, Літвы. Для нас жа вельмі карыснай працай стала манаграфія літоўца Э. Лаўцявічуса, прысвечаная кніжным пераплётам XV–XVIII стст. у бібліятэках Літвы [2]. Непасрэдна гісторыяй беларускай кнігі займаецца беларускі даследчык М. Нікалаеў, які ў кола сваіх інтарэсаў уключыў і пераплётную справу [1].

Па звестках Э. Лаўцявічуса з дапаўненнямі М. Нікалаева, на тэрыторыі ВКЛ на працягу XV–XVIII стст. працавалі не меней за 127 пераплётчыкаў (інтралігатараў, шытароў ці бібліяпалаў). Віленскія інтралігатары групаваліся вакол касцёла Св. Янаў, які ў 1571 г. быў падараваны Жыгімонтам Аўгустам езуітам. На той час ён не толькі адыгрываў ролю рэлігійнага храма, але і праводзіў урачыстыя прыёмы каралёў, святы езуіцкай акадэміі, навуковыя дыспуты і абароны навуковых прац. Таксама ў Вільні працавалі габрэйскія пераплётчыкі, свайго майстра мела праваслаўная метраполія, асобныя пераплётныя майстэрні былі пры буйных друкарнях братоў Мамонічаў і манастыры Св. Духа і інш. [1, с. 237].